

Герасимов запис и ктитори Каленића

БРАНИСЛАВ ЦВЕТКОВИЋ

Проучавању манастира Каленић у последње време посвећује се све већа пажња. Труд истраживача усмерен је углавном на испитивање живописа, који је у цркви у великој мери сачуван, али и на трагање за подацима о најранијој историји манастира. Другим речима, у најновијим студијама о Каленићу нарочита пажња обрађена је археолошким и просопографским истраживањима.

Без сумње, најкрупније новине донела су још увек неокончана археолошка ископавања, предузимана током неколико протеклих сезона.¹ Сондажна ископавања само на простору манастирске порте и уз цркву пружила су огроман број нових података о дугој и бурној историји Каленића. Нарочито су драгоцене открића темеља манастирских стамбених грађевина и оградног зида, као и откриће велике некрополе, чији се налази могу датовати од XV до XIX века.²

У току археолошких истраживања манастира Каленић изашла је из штампе докторска дисертација о каленићком зидном сликарству Драгиње Симић-Лазар, одбрањена на париском Универзитету I Panthéon-Sorbonne 1991. године, а посвеће-на превасходно испитивању иконографије и програмских проблема каленићких фресака.³ У овој луксузно опремљеној монографији уочљив је напор да се већа пажња посвети самој историји манастира, при чему је дошао до изражаја покушај занимљивог етимолошког одгонетања манастирског топонима. Осим тога, изнова је указано на одавно уочени проблем тумачења необичне ктиторске композиције, у којој су делимично сачувани портрети деспота Стефана Лазаревића и породице протовестијара Богдана.⁴

Готово истовремено са монографијом о Каленићу, објављена је веома документована студија Симе Ђирковића о протовестијару Богдану, ктитору Каленића. У студији је до танчина претресена сва сачувана архивска и уопште писана грађа о овом високом дворском чиновнику двојице српских деспота, као и сви писани помени истоимених личности познатих у изворима из прве половине XV века.⁵

Захваљујући овим најновијим напорима истраживача, знања о Каленићу несумњиво су увећана у односу на претходни период. Ипак, чини се да основна питања о манастиру остају и даље отворена, и обавезују истраживаче да наставе да их одгонетају. Тако, на пример, околности заснивања

каленићког манастира науци из разумљивих разлога сасвим измичу, док права намена манастирске цркве у односу на личности ктитора са сваким новим питањем побуђује све већу радозналост. Једно од питања везано је и за сахрану ктитора, као и могућу позицију њихових гробова. Питање да ли је у Каленићу уопште било гробова ктитора веома је значајно, с обзиром на то да је у овој цркви онемогућена традиционална диспозиција фунерарних целина, на првом месту крајње необичним каменим конзолама које заузимају простор западног травеја наоса, чија специфична намена није позната, а потом иконографском и архитектонском организацијом припрате, са заједничким портретима ктитора и владара на северном зиду и монументалним пролазом бифором на јужном зиду. Многа суштински важна питања сигурно ће остати још дуго без одговора, све док не буду обављена неопходна археолошка сондирања у наосу, а поготово у припрати каленићке цркве.

Необичан иконографски склоп ктиторске слике, приказане на северном зиду каленићког нартекса, будући да је тек делимично познат, у сваком новом размишљању о наведеним питањима додатно оптерећује овај и иначе велики проблем. Опште је познато да каленићки портрети своју необичност дугују чињеници што су у оквиру једне заједничке композиције обједињене репре-зентативне представе феудалаца ктитора и акту-

¹ Археолошка истраживања и конзерваторске радове изводи Републички завод за заштиту споменика културе у Београду. Радовима руководе Емилија Пејовић, археолог и Синиша Темерински, инжењер архитектуре. И овом приликом најискреније захваљујем колегиници Е. Пејовић на пружању заиста исцрпног увида у све резултате њених вишегодишњих истраживања манастира Каленић.

² Е. Пејовић, *Манастир Каленић - црква Св. Симона у Прерадовицу - истраживања*, Годишњи скуп и XVIII скуп-штина Српског археолошког друштва. Резимеа, Призрен, мај 1996,39-40; Иста, *Манастир Каленић - истраживање*, Годишњи скуп и XIX скупштина Српског археолошког друштва. Резимеа, Сремска Митровица, јуни 1997, 67-68.

³ D. Simić-Lazar, *Kalenic et la dernière période de la peinture byzantine*, Skopje - Paris 1995.

⁴ *Ibidem*, 13-32.

⁵ С. Ђирковић, *О ктитору Каленића*, Зограф 24 (1995) 60-67.

елног владара. С обзиром на то да је фреска оштећена управо на месту на коме се по свој прилици налазила представа сликаног модела храма, остаће заувек непознато која је иконографска формула у овом случају била примењена. Углавном се сматра да су деспот Стефан Лазаревић и протовестијар Богдан могли бити приказани како заједно придржавају модел каленићког храма, мада постоји и могућност да је модел цркве придржавао само деспот, што се може видети и на примеру ктиторских и владарских портрета из Руденице.

Но, чињеница да су фигуре феудалаца у истој композицији спојене са ликом владара, решење је које представља упадљив изузетак од уобичајене средњовековне праксе, различит и од руденичког примера, јер су ктиторски властеоски портрети у средњем веку редовно приказивани одвојено од званичних портрета породице актуелног владара. Због тога је с правом у готово свим досадашњим истраживањима Каленића постављано и питање ктиторства манастира, будући да није јасно да ли је сликани модел задужбине истовремено лежао у рукама протовестијара Богдана и деспота Стефана, или само у руци деспота Стефана или, пак, само у Богдановим рукама, што су три могуће варијанте, које знатно другачије одсликавају проблем ктиторства.

Решење овог проблема, између осталог, могло би имати и сасвим одређеног значаја за прецизније разумевање и извесних идејних и уметничких особености каленићке архитектуре и зидног сликарства. Премда у науци данас преовладава мишљење да се Каленић има посматрати искључиво као задужбина протовестијара Богдана, те да је појава деспотовог портрета у оквиру ктиторске композиције могла бити мотивисана његовим нарочитим везама са ктиторима, треба имати на уму да је у старијој литератури сматрано да је ктитор манастира заправо био деспот Стефан Лазаревић. Овакво мишљење било је засновано како на деспотовом портрету у оквиру ктиторске композиције, тако и на изричитим тврдњама о деспоту као ктитору Каленића, изнетим у историјски непоузданом *Троношком родослову*, као и у познатом Герасимовом запису, исписаном под деспотовим портретом у Каленићу. Када се размишља о овом питању, треба имати у виду и чињеницу да је деспот Стефан у Каленићу приказан са жезлом у левој руци, што је више него јасан знак да је својом подигнутом десном руком, која је сада у већем делу оштећена, очигледно придржавао модел задужбине.

У недостатку исцрпнијих писаних вести о Каленићу, једине аутентичне историјске изворе о споменику и личностима непосредно везаним за његово подизање и украшавање представљају делимично оштећени ктиторски портрети и њихове преостале легенде. Уз ове, мада тек као секундарни извор, свакако стоји и запис монаха Герасима, настао у XVII или XVIII веку. Међутим, како је овај значајни извор у више наврата у литератури графички и текстуално различито објављиван,

то је у најновијој књизи о Каленићу Драгиње Симић-Лазар произвело, нажалост, у знатној мери неодговарајуће читање текста записа и, сходно томе, његово сасвим неуверљиво тумачење, које, по нашем мишљењу, захтева критички осврт.

Због тога, а имајући у виду одређене закључке изнете у наведеној књизи, сматрали смо нужним да о Герасимовом запису, као и о преосталим ктиторским натписима у самом манастиру, сачинимо потпуно нову документацију. Са новим калковима скинутим са северног зида каленићког нартекса,⁶ покушаћемо изнова да размотримо текстуалне целине крај ликова Богдановог брата Петра и деспота Стефана Лазаревића и, наравно, запис монаха Герасима, проверавајући досадашња читања и издања, те водећи рачуна о њиховим палеографским, морфолошким и лексичким особеностима.⁷ Намера нам је да овом приликом покушамо да ктиторске легенде и Герасимов запис подвргнемо компаративном испитивању, будући да је њихова узрочно-последична веза опште позната чињеница, а то да бисмо утврдили, с једне стране, степен њихове међусобне зависности, и с друге, њихову реалну вредност са становишта критике историјских извора.⁸ После тога ћемо посветити дужну пажњу ктиторским портретима и покушати да као подстицај неким будућим истраживачима укажемо на могуће начине посматрања оштећених каленићких портрета.

***

Натпис крај фигуре деспота Стефана у манастиру Каленић најцеловитије је сачуван, премда се због испраности бојеног слоја веома слабо види (сл. 1). У стручној литератури је различито објављиван, некада потпуно,⁹ а некада не, у зависно-

⁶ Теренски обиласци манастира Каленић извођени су у више наврата током летњих месеци 1996. године, у оквиру редовних активности Уметничког одељења Завичајног музеја у Јагодини, што је и део обавеза које су припале Завичајном музеју као матичној установи заштите културних добара са територијалном надлежношћу у четири општине Поморавског округа (Јагодина, Рековац, Деспотовац и Свилајнац), cf. Службени гласник Републике Србије, бр. 28/1995; М. Кљајић, Њ. Кљајић, *Правни систем заштите културних добара у Србији*, Београд 1996, 155.

⁷ У раччитавању натписа и записа руководили смо се следећим начелом: скраћивања смо означавали облим (...) заградама, оштећена и уништена места изломљеним (...), а надредне знаке усправним [...] заградама.

⁸ Cf. Р. Михаљчић, *Изворна вредност записа и натписа*, у: *Право и лажно народно песништво*, Деспотовац 1996, 33-46.

⁹ М. Ђ. Милићевић, *Манастир Каленић, Задужбина деспота Стефана Лазаревића (1405-1427)*, Београд 1897, 17; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* (=ССЗН) VI (1926), 80, бр. 9900; П. Поповић, В. Р. Петковић, *Старо Нагоричино - Псача - Каленић*, Београд 1933, 68; Simić-Lazar, *op. cit.*, 27.

Сл. 1 Натпис поред портрета деспота Стефана у Каленићу, око 1420.

Fig. 1 Inscription à côté du portrait du despote Etienne à Kalenich vers 1420

Сл. 2 Натпис изнад портрети Петра, Богдановог брата, у Каленићу, око 1420.

Fig. 2 Inscription audessus du portrait de Petar, frère de Bogdan, à Kalenich, vers 1420

сти од тога у којој је мери могао да се чита.¹⁰ До сада су најпрецизније калкове натписа објавили Бранислав Живковић¹¹ и Драгомир Тодоровић.¹² Натписна слова смештена су у горњем десном углу ктиторске композиције, изнад левог деспотовог рамена. Са разрешењима абривијатура и лигатура деспотова легенда би у целини требало да гласи:

БЛАГОУ(А)СТНВН ДЕСПОТ(Ъ) СТЕФАНЬ.¹³

Натпис крај портрета Богдановог брата Петра знатно се боље чита, иако је последња реч при крају прилично оштећена (сл. 2). У досадашњој литератури натпис је углавном објављиван с потпуном реконструкцијом, с тим што су скраћенице и оштећене партије у натпису на различите начине разрешаване и допуњаване.¹⁴ Са разрешењима скраћеница и лигатура, те реконструкцијом оштећених последњих слова, натпис је првобитно морао гласити: ПЕТ(А)РЪ БРАТ(Ъ) БОГДА(А)Н<ОБЪ>.¹⁵

Веома је значајно указати на чињеницу да се са десне стране овог натписа, у вишем нивоу, могу запазити остаци натписних слова, који несумњиво представљају оштећени почетак прве речи неког другог натписа. Та је реч неоспорно одмах на почетку била скраћена, јер се осим горњег дела првог слова над њим сасвим добро уочава и већи део титле, знака за скраћивање речи (сл. 2). Од истраживача је једини Б. Живковић¹⁶ успео да са

десне стране Петрове легенде, у продужетку, запази остатке, по свему судећи још једне легенде, која је вероватно припадала следећем портрету. Један мањи део овог другог натписа, мада не сасвим јасно, на свом цртежу забележио је и Д. Тодоровић.¹⁷

Осим легенди крај ктиторских портрета, нашу пуну пажњу заслужује и драгоцен запис каленић-ког монаха Герасима (сл. 3). Угребан неким оштрим предметом у црвени подножни јастук на

¹⁰ С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 69; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, у: *Моравска школа и њено доба*, Београд 1972, 146; Ђирковић, *op. cit.*, 61.

¹¹ Б. Живковић, *Каленић. Цртежи фресака*, Београд 1982, 20, 22.

¹² В. Ј. Ђурић, *Друштво, држава и владар у уметности у доба династије Лазаревић - Бранковић*, Зборник за ликовне уметности Матице српске (=ЗЛУМС) 26 (1990) 24, цртеж 5 (на цртежу, међутим, други део деспотовог имена не одговара тачном месту словних знакова у натпису на зиду).

¹³ Услед премалог простора намењеног за исписивање легенде, натпис је постављен у прилично збијеним и несразмерним редовима, пратећи дијагоналу деспотовог нимба и врха његовог жезла. Легенда се састоји из три речи, исписане у три реда, увучена на „зуб“. Код прве речи (*благочастиви*) скраћивања су извршена на три места, два пута сажимањем (контракцијом), то јест, испуштањем два иста самогласника **А** и једним привидним скраћивањем, са словом **С** које је под титлом исписано као надредно. Скраћења су означена са две титле, док су слова **А**, **Г** и слова **Н** **Б**, исписана у лигатури. У другој речи (*деспот*) извршено је једно скраћење одсецањем (*суспензијом*), тј. испуштањем последњег знака **Б**, док је слово **Т** исписано под титлом као надредни знак. У трећој речи (*Стефан*) једино су слова **Н** и **Б** исписана у лигатури. За облике скраћивања cf. В. Бјелогрић, Т. Поповић, И. Шпадијер, *Скраћенице најстаријих српских рукописа*, Археографски прилози 8 (1986) 39-40, 52.

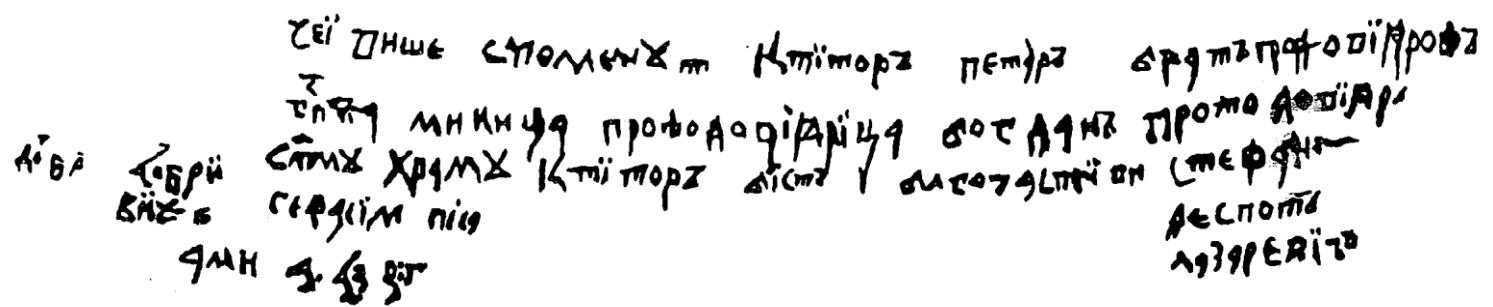
¹⁴ ССЗН VI, 80, бр. 9900; Поповић, Петковић, *op. cit.*, 68; Бабић, *op. cit.*, 146; Ђирковић, *op. cit.*, 61; Симић-Лазар, *op. cit.*, 27. Добра репродукција натписа у: С. Мандић, *Портрети на фрескама*, Београд 1966, X, сл. 44.

¹⁵ За разлику од већине других истраживача, укључујући и Б. Живковића, који је израдио веома прецизан калк натписа, у првој речи (*Петар*) једино је Д. Тодоровић приметно постојање надредног знака **А**, које је исписано под титлом, cf. Ђурић, *op. cit.*, 24, цртеж 5. Реч је, према томе, била „привидно“ скраћена, cf. Бјелогрић, Поповић, Шпадијер, *op. cit.*, 59-61. У другој речи (*брат*) извршено је једно скраћивање одсецањем последњег слова **Б**, као и привидно скраћивање исписивањем надредног знака **Г** испод титле.

Важно је упозорити на чињеницу да само калк Б. Живковића доноси прецизне податке о томе да су словни знаци у делимично оштећеној трећој речи (придев *Богданов*) знатно боље очувани него што би се према свим досадашњим издањима натписа могло закључити. Осим одлично сачувана прва три словна знака у придеву *Богданов*, од којих је слово **О** исписано под титлом као надредни знак, на фресци се веома добро уочава и делимично оштећена лигатура **ДН**, која представља и скраћеницу изведену сажимањем самогласника **Н**. На фресци се може запазити и горњи део (прет)последњег словног знака **Б** из завршног придевског суфикса **ОБЪ**.

¹⁶ Живковић, *op. cit.*, 20.

¹⁷ Ђурић, *op. cit.*, цртеж 5.

Сл. 3 Запис монаха Герасима испод портрета деспота Стефана у Каленићу, XVII-XVIII век

Fig. 3 Inscription du moine Gerasime au-dessous du portrait du despote Etienne à Kalenic, XVIIe-XVIIIe siècles

коме стоји деспот Стефан Лазаревић, настао је по свој прилици у време пробијања прозорских отвора на северном зиду припрате. Том приликом заувек су уништени многи изузетно значајни подаци, како о ликовима протовестијара Богдана и његове жене Милице, њиховим одежама и гестовима, тако и о изгледу сликаног модела храма, на основу кога би данас било могуће одговорити на нека суштински важна питања о првобитним облицима каленићке архитектуре. Герасим је својим чином покушао да податке о ктиторима Каленића сачува за будућа времена.

Герасимов запис привукао је пажњу истраживача још средином XIX века, када га је с мањим грешкама и не у потпуности 1836. године забележила комисија Јагодинског округа, а три деценије касније објавио Милан Ђ. Милићевић.¹⁸ Овај непотпуни комисијски препис Герасимовог записа биће без икаквих измена унет и у потоње епиграфске зборнике Љубомира Стојановића¹⁹ и Владимира Петковића,²⁰ да би га у целини и са мањим исправкама Љ. Стојановић објавио и у шестом тому свог корпуса.²¹ Током конзерваторских радова и чишћења фресака у Каленићу 1956-1957. године, Б. Живковић је израдио веома прецизан калк овог записа, који је 1961. године и објавио.²² Исти калк ће касније преузети и прештампати у својим студијама С. Ћирковић²³ и Д. Симић-Лазар.²⁴

Герасимов запис чита се веома лако, јер је писан екстензивно, са мало скраћеница и готово без лигатура. Према нашем читању, са разрешењима скраћеница и лигатура, запис би требало да гласи: **СВІ ВНСЕ СПОМЕНУТ КТІТОРЪ ПЕТАРЪ БРАТЪ ПРОТОДОВІЯРОВЪ ГОСПОЮМН МНАЦА ПРОТОДОВІЯРНЦА БОГДАНЪ ПРОТОДОВІЯРЪ СВЕТИОМУХ ХРАМУХ КТІТОРЪ БІСТЬ БЛАГОЧАСТІВН СТЕФАНЪ ДЕСПОТЪ ЛАЗАРЕВНУЧЪ**, а под записом аутор је оставио и свој потпис: **ГЕРАСИМ ПІСА АМННЬ**,²⁵ као и годину записивања: **А.Д.З.Г.**, коју је, међутим, тешко са сигурношћу рашчитати и дешифровати, око чега истраживачи нису могли постићи пуну сагласност.²⁶ Лево од Герасимовог потписа угребане су још три речи: **ДОБР, ДОБРН, ВНА** које није могуће с извесношћу разумети и прикључити основном тексту записа монаха Герасима (сл. 3).

Иако су Герасимов запис сви старији издавачи, осим мањих ортографских разлика, готово у целини исто прочитали, што се лако може проверити у публикованим транскрипцијама записа, у књизи

Д. Симић-Лазар предложено је једно сасвим другачије читање, које у суштини мења његов првобитни смисао.

Наиме, Герасимову реч **БІСТЬ**,

Д. Симић-Лазар не чита као глагол *бити* у перфекту трећег лица јединине, како је рашчитана у свим досадашњим издањима, већ је сматра нечитком („illisible”), односно, као да је могући датум, који је тешко дешифровати („la date?”).²⁷ На овај

¹⁸ М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник Српског ученог друштва (Гласник СУД) XXI, књ. IV (1867) 46; Idem, *Манастир Каленић*, 17.

¹⁹ ССЗН III (Београд 1905) 81, бр. 5130.

²⁰ В. Петковић, *Старине, записи, натписи, листине*, Београд 1923, 50, бр. 16.

²¹ ССЗН VI, 80, бр. 9900; 135, бр. 10301.

²² Б. Живковић, *Конзерваторски радови на фрескама манастира Каленића*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе (= Саопштења РЗСЦК) IV (1961) 186, сл. 7.

²³ Ћирковић, *op. cit.*, 66, сл. 3.

²⁴ Simić-Lazar, *op. cit.*, 26, (Inscriptions) 7.

²⁵ Запис се састоји од 23 речи и године исписивања, која је по свој прилици израчуната од створења света. Чини се да постоји само једна лигатура Т0 у седмој речи (придев *протодовијаров*). Скраћивање је примењено свега у три случаја: у осмој, тринаестој и двадесетрепој речи. У Миличиној титули *госпођа* извршена су два скраћења сажимањем истоветних самогласника **О** и исписивањем

слова **С** испод титле као надредног знака. У речи *свештому* извршена су такође два скраћења, сажимањем групе сугласника и самогласника **БЕ И О** што је обележио једном титлом. У последњој речи *амин*, извршено је једно скраћење одсецањем последњих слова **НИ Ђ**.

²⁶ Милићевић, *Манастири у Србији*, 46, годину је читао као 1407, што по палеографским особинама не може доћи у обзир. Такође, cf. ССЗН III, 81, бр. 5130. Љ. Стојановић је касније натпис читао као **А. Д. ЗО. ГЛ.**, cf. ССЗН VI, 80, бр. 9900, а потом и као **α. ψ. ε. (ζ)**, разрешавајући га као 1760. или 1767. годину, cf. ССЗН VI, 135, бр. 10301. Такође, cf. Живковић, *Конзерваторски радови на фрескама манастира Каленића*, 186; Simić-Lazar, *op. cit.*, 27.

²⁷ Уместо претходне старословенске транскрипције, како је урадила у случају ктиторских натписа, ауторка је Гера-симов запис донела само на француском језику: „Ceci est écrit en souvenir des ktêtôri: Petar frère du protodoviar, dame Militza, protodovijaritzza, Bogdan protodoviar, ktêtôr du saint monastère (illisible, la date?), le très pieux Stéphane despote Lazarevič. Amen. Inscrit par Gerasime 1760 (ou 1767)”, cf. Simić-Lazar, *op. cit.*, 27.

начин, Д. Симић-Лазар Герасимову реченицу да је *светом храму ктитор био Стефан деспот Лазаревић*, пресеца на два дела и уместо једног, добија два исказа, према њеном мишљењу, раздвојена нечитком фразом, односно наводним датумом. По читању које предлаже Д. Симић-Лазар, у првом исказу требало би да стоји да је *Богдан протодовијар светом храму ктитор*, док би у другом исказу било наведено само владарево име, пропраћено свечаном интитулацијом - *благочастиви деспот Стефан Лазаревић*.

Оваквим новим читањем Герасимовог записа Д. Симић-Лазар је заправо покушала да докаже да су старији историчари услед наводно погрешног (у ствари, једино исправног) читања записа, сматрали да је ктитор Каленића могао бити Стефан Лазаревић, образлажући ову своју претпоставку на следећи начин: „Si les historiens du siècle dernier attribuent la fondation de Kalenić au despote Stéphane, la méprise était due à la mauvaise lecture du graffiti sur l'identité des donateurs. Il faut lire: Bogdan, le protodoviar, le ktêtôr du saint monastère, ensuite date illisible qui coupe la phrase en deux, pour ajouter à la fin: le très pieux Stéphane despote Lazarević. Cette date qui sépare la phrase, indique clairement que le vocable ktêtôr se rapport à Bogdan et non à Stéphane.”²⁸

Очигледна забуна Д. Симић-Лазар проистиче, како по свој прилици изгледа, из два основна методолошка пропуста. Прво, и поред тога што је Стојановићев корпус старих српских записа и натписа Д. Симић-Лазар цитирала више пута, наводећи писане помене манастира Каленић, у делу књиге у којем се говори о Герасимовом запису она ни на једном месту није навела ниједно његово издање,²⁹ у којима се спорна реч исправно чита, мада их је, колико нам је познато, било чак шест. Друго, Д. Симић-Лазар је без провере на самом споменику механички преузела ксероксирани калк Б. Живковића, на коме је начињена грешка управо код спорне речи **БІСТЪ**, па је то основни разлог због кога је она ову реч прочитала како је наведено.³⁰

На основу изнетих чињеница могло би се закључити да је досадашњи начин читања Герасимовог записа у књизи Д. Симић-Лазар проблематизован без иједног оправданог разлога. Уметање евентуалног датума у средиште текста записа, које би се условно могло назвати експозицијом, поред већ постојећег податка о години настанка белешке на крају записа, у најмању руку није уобичајено, нити је у књизи Д. Симић-Лазар икако објашњено. С тим у вези, Д. Симић-Лазар у својој књизи није покушала да рашчита овај хипотетични датум, који по њеном мишљењу, „раздељује фразу”, наводно указујући да се у Герасимовом запису „термин ктитор односи на Богдана, а не на деспота Стефана”.

Против оваквог читања записа које предлаже Д. Симић-Лазар убедљиво говори и структурна чистоћа записа, у коме се логичке и граматичке целине јасно издвајају. Герасим је свој запис у

просторном погледу осмислио тако да буде заокружен овалном површином деспотовог супедиона, услед чега су крајње речи у редовима увучено исписане, пратећи полукружну форму руба пурпурног јастука. Иако у запису не постоје знаци интерпункције, текст се у граматичком погледу састоји из три логична реченична исказа, а у сваком од њих доминира по један глагол. У првој реченици Герасим поименице наводи, тачно пратећи редослед изведених портрета, све насликане личности: „*ово (је) више споменути ктитор, Петар, брат протодовијаров, Милица протодовијарица и Богдан протодовијар*”, смештајући овај реченични исказ у прва два реда записа. Друга реченична целина заузима претпоследњи, трећи ред, и у њој се каже да је „*светому храму ктитор био благочастиви Стефан деспот Лазаревић*”. Трећи, завршни исказ, састављен је од нечитке године и потписа у коме се каже да је „*Герасим писао, амин*”. Према томе, сасвим је очигледно да монах Герасим у свом запису заиста каже да је ктитор манастира Каленић *био* и деспот Стефан Лазаревић. Због тога се може закључити да хипотеза Д. Симић-Лазар, заснована на погрешном читању више пута објављеног записа, представља паралолизам.

За проблем којим се у раду бавимо веома је значајно истаћи да монах Герасим, у својој белешци, и за остале личности насликане са деспотом на северном зиду каленићке припрате такође вели да су ктитори. Због тога нам се у овом тренутку постављају два веома значајна питања: прво, у којој, заправо, мери подаци из првобитних легенди, исписаних крај ктиторских портрета, могу бити садржани у Герасимовом запису; и друго, на основу чега Герасим тврди да је и деспот Стефан каленићки ктитор?

Истраживачи се с правом слажу у томе да Герасим није начинио, нити је пак био у стању да начини, пажљиву репродукцију некадашњих натписа, већ је његова забелешка настала или по сећању или, пак, према неком другом извору.³¹ Непосредно поређење преосталих натписа са записом монаха Герасима указује пре свега на неоспорну чињеницу да су сви постојећи елементи

²⁸ *Op. cit.*, 28. нап. 70.

²⁹ *Op. cit.*, 25-26.

³⁰ Наиме, на калку је прво слово у речи **(Б)** погрешно прецртао, јер је на стаблу без икаквог разлога додата водоравна црта, која у ерасимовом запису на зиду заправо не постоји, тако да овако зведени знак подсећа на слово јат **(Ї)**.

Међутим, нема никакве сумње да се ради ослowo **Б**, које је као и на осталим позицијама у запису (*брат, Богдан, благочастиви*) исписано у искошеном, готово обореном положају, карактеристичном за брзописни дуктус многих старих српских записа, настајалих у дугом временском периоду од краја XV до XVIII века. Уобичајени облик овог слова сасвим се добро види како на нашем новом калку (сл. 3), тако и на одличној репродукцији у боји, објављеној у књизи Д. Симић-Лазар, cf. *op. cit.*, Fig. II, III.

³¹ Бабић, *op. cit.*, 146; Simić-Lazar, *op. cit.*, 27; Ћирковић, *op. cit.*, 61.

у натписима у целини садржани у тексту млађег записа, те да су се у складу са жанровским карактером, у запису нашли и наративни додаци, који су га обогатили.³² Без сумње, основна вредност овога записа је у томе што је Герасимова идентификација насликаних историјских личности у потпуности поуздана за Петра, Богдана и деспота Стефана, а то се, *per analogiam*, с пуно права може тврдити и за Богданову жену Милицу.

Основно у нашем раду је питање које се тиче односа између постојећих титула и епитета у натписима и запису. У случају владара, Герасим је у својој забелешци у целини пренео податке садржане у натпису (*благочастиви деспот Стефан*), с тим што је титули и имену изменио места и целој интитулацији додао деспотов патроним, који не постоји у легенди (*благочастиви Стефан деспот Лазаревић*). Ситуација је слична и са легендом крај Петровог портрета. Герасим је структуру натписа поштовао, с тим што је присвојни придев у генитиву трећег лица једнине *Богданов*, заменио аналогним придевом *протодовијаров*, који се односи на исту личност и који у суштини не мења информацију садржану у легенди на портрету.

Термин *протодовијар* у Герасимовој забелешци заправо је погрешно пренето средњовековно високо дворско звање *протогвештијар*, о чему је у науци одавно постигнута сагласност.³³ Герасимову грешку у читању могло је изазвати како његово непознавање средњовековних дворских титула, тако и евентуална оштећеност натписа, али можда и то што је ова дугачка реч у легенди крај Богдановог лика могла бити исписана са скраћенима и у лигатурама.

Сасвим је вероватно да је Богдан звањем протогвештијара првобитно био означен и на његовом данас тешко оштећеном портрету. Ако је судити по белешци монаха Герасима, легенда уз Богданов портрет била је, по свој прилици, састављена само од имена и титуле (*Богдан протогвештијар*). На исти начин је крај свог портрета у Добруну на живопису из 1343. године означен и протогвештијар Стан (*СТАНЪ ПРОТОВНСТАРЪ*).³⁴

Аналогно Богдану, и његова жена Милица могла је у натпису бити означена истом титулом, на коју је као жена протогвештијара имала право. Титулама својих мужева, наравно, прилагођених титулисању жена, означаване су, на пример, севастократорица Владислава у Псачи,³⁵ затим, војводица Владислава у Кучевишту,³⁶ деспотица Ана-Марија у охридској Светој Софији,³⁷ деспотица Ирина на Есфигменској повељи³⁸, као и тепчијина Радослава у запису у Братковом минеју.³⁹ Миличина титула у Герасимовом запису веома је занимљива, јер се састоји од, условно речено, два звања титуле *протогвештијарица* и титуле *госпо-ђа*. Због тога се мора поставити питање да ли је Герасим у овом случају дословно пренео легенду исписану крај њеног портрета.

Према остацима словних знакова на фресци сматрамо да би се то могло тврдити, те да је првобитна интитулација Милице протогвештијарице

могла гласити управо онако како ју је у својој белешци навео монах Герасим. Наиме, натпис крај портрета Богданове жене заиста је почињао речју која је била скраћена помоћу титуле, а на шта смо већ указали. У незнатним траговима овог натписа, који се издвајају у продужетку Петрове легенде, збиља се могу препознати почетни словни знаци титуле

Г(О)С(П)ОГЊ, исписане у абривијатури, дакле, вероватно горњи леви део слова Г и сасвим сигурно извијена линија титуле. Појава средњовековног звања *госпођа* уз име властелинке високог рода било је готово редовна пракса у средњем веку. С овом титулом наводе се, на пример, госпођа Даница у Љуботену,⁴⁰ кур(ја) Калџ у Малом Граду,⁴¹ госпођа Радослава у Братковом минеју,⁴² те госпођа Драгана у Новој Павлици.⁴³ Према томе, и Богданова жена је у натпису крај свог портрета у Каленићу такође могла бити означена као *госпођа Милица протогвештијарица*, о чему би сведочили како преостали трагови натписа у легенди, тако и подаци сачувани у белешци монаха Герасима. Ови преостали трагови Миличине легенде на најбољи начин доказују да је Герасимов запис заиста од непроцењивог значаја за реконструисање и контролисање првобитних легенди у каленићкој ктиторској композицији.

У Герасимовом запису нарочиту пажњу привлаче додатни елементи које је он придружио подацима преузетим из ктиторских легенди. Своју белешку Герасим започиње речима (*ово су више споменути ктитори...*) којима на најједноставнији начин уводи посматрача у садржај свог текста, скрећући му пажњу на личности које су на зиду представљене, а које је затим редом побројао. Међутим, он испред Петровог имена исписује реч *китор*, која поуздано никада није постојала у

³² Сф. Михаљчић, *op. cit.*, 46.

³³ Ђирковић, *op. cit.*, 61-67 (са старијом литературом о овом проблему).

³⁴ И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 144-145 (са старијом литературом). За репродукцију у боји сф. М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989, 159.

³⁵ Ђорђевић, *op. cit.*, 173; 3. Расолкоска-Николовска, *О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка*, Зограф 24 (1995) 47.

³⁶ Ђорђевић, *op. cit.*, 135.

³⁷ *Ibidem*, 158.

³⁸ П. Ивић, В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, Београд-Смедерво 1988, сл. 14.

³⁹ Ђорђевић, *op. cit.*, 182, 276 (Рс. 647 Народне библиотеке Србије).

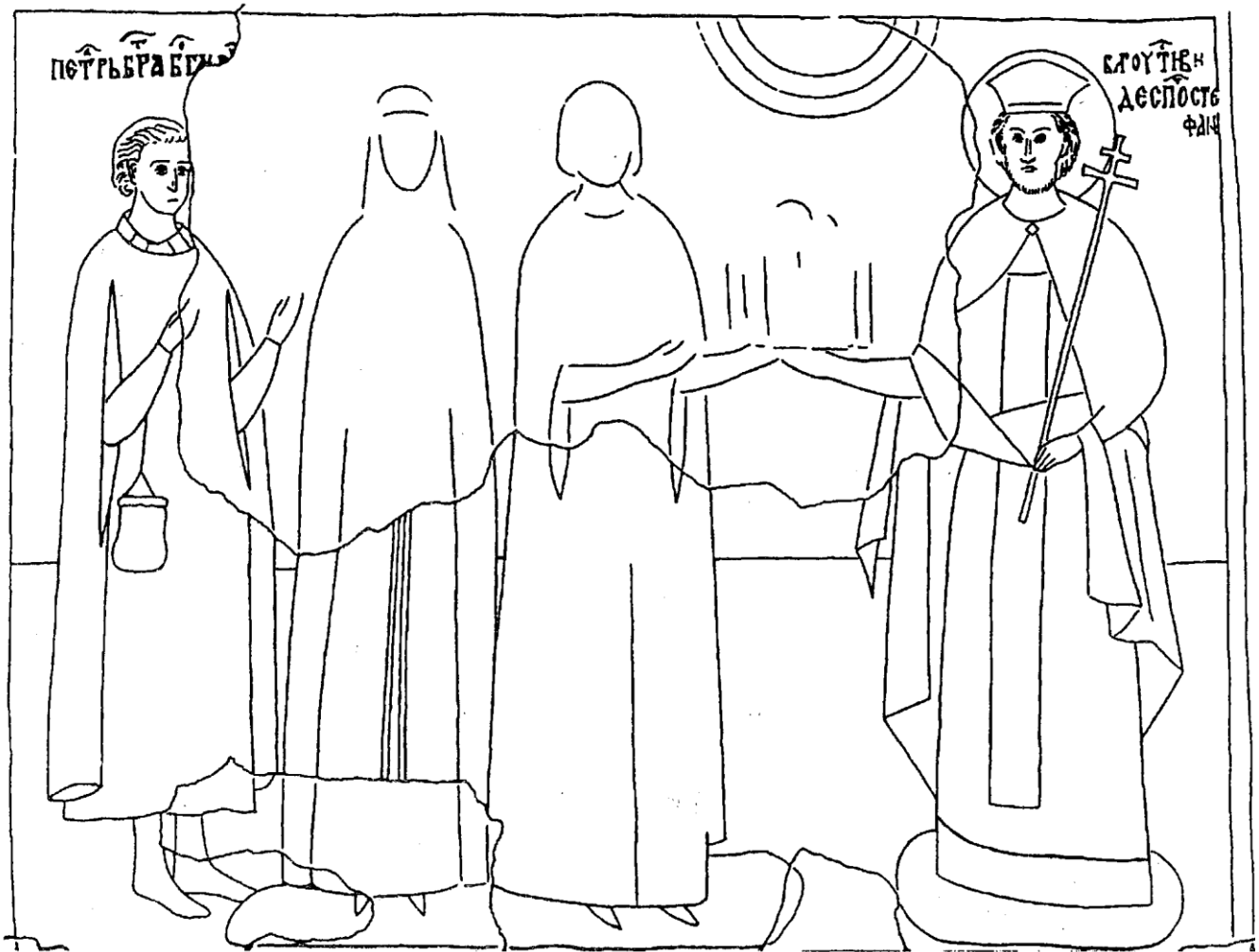
⁴⁰ *Op. cit.*, 145.

⁴¹ *Op. cit.*, 177.

⁴² *Op. cit.*, 182.

⁴³ М. Михаиловић, *Зидна декорација Нове Павлице*, Рашка баштина 1 (1975) 68.

Сл. 4 Идеална реконструкција ктиторске композиције у Каленићу (арх. И. Филиповић)

Fig. 4 Reconstitution présumée de la composition de ktitor à Kalenic (d'après l'architecte I. Filipović)

натпису крај Петровог портрета. Герасим исто то чини и пред именом деспота Стефана, с том разликом што у овом случају експлицитно каже да је ктитор храма био сам деспот. Сачувана легенда крај деспотовог портрета, међутим, јасно показује да ни он, као ни Петар, у натпису није био означен као *ктитор*. Делимична реконструкција ктиторске композиције, изведена с ограниченим циљем да покаже једино њену могућу првобитну силуету (сл. 4),⁴⁴ показује да величина словних знакова у преосталим натписима и расположиви простор за уметање натписних легенди нису дозвољавали да оне буду предугачке. Због тога се са пуно разлога може закључити да ниједна личност приказана на северном зиду каленићке припрате у натписима није била означена речју *ктитор*. То, наравно, не значи да су ктитори једног средњовековног храма у натписима крај својих портрета морали обавезно бити означени као *ктитори*, о чему сведочи низ владарских и властеоских портрета, на пример, ктиторски портрети у Краљевој цркви,⁴⁵ Старом Нагоричину,⁴⁶ Леснову,⁴⁷ Псачи⁴⁸ и Раваници.⁴⁹ Стога се

питање које се у вези с овим поставља не односи толико на Петра као једног од, рекли бисмо, неспорних манастирских ктитора, колико на Герасимово експлицитно означавање деспота Стефана као ктитора Каленића. На основу чега је, дакле, Герасим могао веровати да је Каленић деспотова задужбина?

⁴⁴ Идеалну реконструкцију ктиторске композиције у Каленићу извела је Ивана Филиповић, дипл. инж. арх., на чему јој се и овом приликом срдечно захваљујем.

⁴⁵ Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987, 183.

⁴⁶ Б. Годић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 122.

⁴⁷ Ђорђевић, *op. cit.*, 154, 160.

⁴⁸ Расолкоска-Николовска, *op. cit.*, 45-46.

⁴⁹ Д. Годоровић, *Првобитни изглед ктиторских портрета у Раваници*, Зограф 14 (1983), 68-72.

* * *

Не може бити сумње да је морало постојати нешто на основу чега је Герасим у деспоту видео једног од манастирских ктитора. За нас је као траг веома значајна чињеница да је деспот Стефан на свом портрету био приказан са жезлом у левој руци и подигнутом десном руком, којом је без сумње придржавао модел каленићког храма, а што је и за Герасима и његове савременике такође могло бити од важности. Није, међутим, нимало немогуће да је о деспоту као ктитору храма могла постојати и некаква друга белешка у манастиру, у каквом познијем поменику или летопису, који више не постоји. Нажалост, нема ни најмањег трага репрезентативном ктиторском натпису о подизању и осликавању храма, који се могао налазити негде око улаза у цркву, и у коме су без сумње били садржани сви подаци који би разреши-ли нашу данашњу дилему. У времену у којем је Герасим живео можда више није било никаквих писаних података о најранијој прошлости манастира. Али, усмено предање, које је и најмање поуздано, пренело је наводно „сећање“ на деспота као ктитора Каленића, које нас данас, између осталог, ставља пред питање ктиторства овог значајног манастира. Такво, у народу чврсто сачувано предање, забележио је и Милан Ђ. Милићевић крајем XIX века.⁵⁰ При томе не треба испуштати из вида ни да је деспот као каленићки ктитор споменут у тексту *Троношког родослова*. У њему се каже да је деспот био ктитор многих цркава,

„НО САМО ЕЩЕ ДВЕ СТОАТЬ ЦЕЛЕ, МОНАСТНРЪ
КВАНИНТЪ И СВЕТОТРОНЧЕСКАА ОБИТЕЛЪ НА РЕЦЪ РЕСАВЪ,
ЗОВЕМАА МАНАСИЈА“

⁵¹ Упркос томе што је *Троношки родослов* као историјски извор прилично непоуздан,⁵² на улогу Стефана Лазаревића као једног од каленићких ктитора могло би да укаже заправо само иконографско решење ктиторске композиције, као једини преостали историјски извор првог реда о најранијој историји манастира.⁵³

Старија литература, ослоњена како на *Троношки родослов* и Герасимов запис, тако и на предање раширено у околини Каленића, сматрала је без икакве сумње да је ктитор манастира био деспот Стефан Лазаревић.⁵⁴ У новијој литератури, међутим, одбачено је овакво мишљење, па се отишло у другу крајност. Без посебних истраживања закључено је да је ктитор манастира заправо био протовестијар Богдан, са члановима своје најуже породице.⁵⁵ Упркос различитом гледању на проблем ктиторства, сви истраживачи Каленића, старији и млађи, заступали су исто мишљење, по којем су на данас тешко оштећеним портретима деспот Стефан и протовестијар Богдан првобитно заједно држали модел каленићког храма,⁵⁶ односно били су сложни у томе да се између деспота и Богдана сигурно налазила представа сликаног модела каленићког храма.⁵⁷ Уколико су деспот и Богдан заиста заједно придржавали модел цркве, што се, нажалост, не може ни на који начин проверити, оваква иконографска формула пред-

стављала би једно необично решење које није, међутим, привукло већу пажњу. На тој основи је међу истраживачима једино Василије Марковић помишљао да су ктитори Каленића могли бити истовремено деспот Стефан и чланови Богданове породице, што и по нашем мишљењу изгледа најближе истини.⁵⁸

С друге стране, деспотово присуство у ктиторској композицији је у стручној литератури тумачено као израз његовог почасног и нарочитог положаја у односу на породицу ктитора, са деспотом посредником између ктитора и Христа, при чему је као аналогни пандан Каленићу истицан пример ктиторских и владарских портрета из Руденице,⁵⁹ или је, пак, у оваквој појави деспотовог портрета виђен, штавише, доказ његовог одређеног материјалног учешћа у изградњи манастира Каленић,

⁵⁰ Милићевић, *Манастир Каленић*, 7.

⁵¹ *Среский летописецъ из почетка XVI гъ столетъ* ed. Јанко Шафарик, Гласник СУД V (1853) 98.

⁵² Н. Радојчић, *О Троношком родослову*, Београд 1931, passim.

⁵³ Сф. Б. Цветковић, *Прилог најстаријој историји цркве у Јошаници*, Зограф 24 (1995) 77, нап. 79; Idem, *Средње Поморавље*, у: *Кроз Србију и Црну Гору*, Београд 1995, 323.

⁵⁴ Милићевић, *Манастири у Србији*, 45; Idem, *Манастир Каленић*, passim; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 140; Ж. Татић, *Трагом велике прошлости*, Београд 1929, 207, 253.

⁵⁵ В. Р. Петковић, Ж. Татић, *Манастир Каленић*, Вршац 1926, 5-6; Радојчић, *Портрети*, 69; В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 137; Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953, 67; С. Радојчић, *Каленић*, Београд 1964, VI; Р. Николић, *Три моравска споменика*, Београд 1966, 26; В. Ј. Ђурић, *Сликарадослав и фреске Каленића*, Зограф 2 (1967) 24; Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, 146; Р. Николић, *Манастир Каленић*, Београд 1972, 6; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 101-104, 225; Г. Бабић-Ђорђевић, В. Ј. Ђурић, *Пошет уметности*, у: *Историја српског народа* **III**, Београд 1982, 186-188; Ђурић, *Друштво, држава и владар*, 22-23, 27; Д. Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, у: *Манастир Ресава. Историја и уметност*, Деспотовац 1995, 74; Simić-Lazar, *op. cit.*, 27-32; Ђирковић, *op. cit.*, 61-67.

⁵⁶ Сф. В. Р. Петковић, *Фреске из унутрашњег нартекса цркве у Каленићу*, Старинар н. р. III (1908) 125; П. Ј. Поповић, *Из српских старина. Случај живописа у Каленићу*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор (= ПКЛИФ) X (1930) 230-232.

⁵⁷ Радојчић, *Портрети*, 70; Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, 146.

⁵⁸ Марковић, *op. cit.*, 140.

⁵⁹ Петковић, Татић, *Манастир Каленић* 5-6; Радојчић, *Портрети*, 69; Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, 146; Ђурић, *Друштво, држава и владар*, 22-23, 27. О Руденици, сф. Л. Мирковић, *Руденица*, ПКЛИФ XI (1931) 81-112; Ђурић, *Византијске фреске*, 96-97, 223. Прецизни калкови портрета Д. Тодоровића објављени су у: Ђурић, *Друштво, држава и владар*, 18, цртеж 1 и у: Војводић, *op. cit.*, 67, цртеж 1.

што је једна од новијих претпоставки Д. Симић-Лазар.⁶⁰ У последњем монографском раду о Каленићу допуштена је, према томе, могућност да је и деспот Стефан Лазаревић, будући насликан са ктиторским моделом у руци, могао бити приложник новосаграђеног манастира. С тим у вези Д. Симић-Лазар је указала на чињеницу да је хијерархијска разлика између деспота као владара и ктитора у великој мери смањена, што се, по нашем мишљењу, можда може објаснити уколико су деспот и Богдан заиста били заједнички ктитори манастира, те да се, како тврди Д. Симић-Лазар, овакав однос потпуне једнакости не може наћи ни у једном другом споменику средњовековне српске државе.⁶¹

Проблем првобитног изгледа каленићких портрета добија на тежини ако се узме у обзир да слични проблеми одликују и тумачење тешко оштећених ктиторских портрета у цркви Богородице Петричке на тврђави *Асенова крепост*, код Асенограда у Бугарској. Ту су, на северном зиду западног травеја, приказана два богато одевена ктитора (можда владар и властелин?), уз које на суседном западном зиду стоје св. цар Константин и царица Јелена. Они су окренути једно према другом и по свој прилици уздижу руке можда у молитви, а можда носећи у рукама ктиторски модел храма.⁶² Оштећења су, међутим, таква да се не може поуздано закључити да ли је уопште било ктиторског модела међу њима. Проблем је до те мере сложен, јер код петричких портрета није могуће ни претпоставити која је иконографска варијанта била примењена ктитори у молитви, оба ктитора са моделом задужбине у рукама или само један ктитор са моделом, док други руке уздиже у молитви. Треба, због тога, имати у виду веома значајну чињеницу да недалеко од Асенове крепости, у костурници манастира Бачкова постоје ктиторски портрети браће Бакуријани, који у општој схеми сасвим наликују петричким по томе што су и ту два ктитора насликана окренута један према другом уздигнутих руку. Међутим, ктиторски модел Бачкова насликан је једино у рукама Григорија Бакуријанија, док његов брат Абасије само уздиже руке у молитви.⁶³ Бачковски портрет Абасија „личан је због тога портрету Петра у Каленићу, јер је и Абасије приказан уздигнутих руку у молитви а у натпису је, као и Петар, озна-чен само као *αδελφός του* ктитор.“⁶⁴

У свему томе треба имати у виду да је заједничко ктиторство, уколико је постојало, увек било и наглашено управо заједничким ношењем ктиторског модела. С тим у вези, када није било заједничког ктиторства, рођачки односи нису били услов да се браћа прикажу како заједно носе модел храма. Доказ за то јесу управо наведени бачковски портрети браће Бакуријани, али и ктиторски портрети у Доњој Каменици. На спрату припрате непознати бугарски племић појављује се као ктитор са својом породицом, док је на портретима у наосу уз овог ктитора који сам носи модел храма насликана још једна личност уздигнутих руку у молитви, по свој прилици његов брат.⁶⁵

Уколико су деспот Стефан и Богдан у Каленићу заједно носили модел храма, тада би каленићка ктиторска композиција по свом устројству могла представљати типичан пример двоструког истовременог ктиорства, забележен у свим оним задужбинама у чијем је подизању и украшавању учествовало више особа. Заједнички ктитори Каленића могли су бити, с једне стране, деспот Стефан, а с друге, протовестијар Богдан са својом женом Милицом и братом Петром. Оваква претпоставка произлази из самог иконографског решења ктиорске композиције, уколико су деспот и протовестијар били приказани како заједно носе сликани модел своје задужбине (сл. 4).

Примери заједничког ктиорства у средњем веку показују да је веома пластично стављано до знања да је реч о већем броју личности које су учествовале у изградњи и украшавању једне цркве или манастира. Један од најпознатијих примера заједничког ктиорства представљају ктиорски портрети краљева Стефана Дечанског и Душана, насликани на јужном зиду западног травеја јужног параклиса у манастиру Дечани (сл. 5).⁶⁶ Ту су Дечански и Душан насликани фронталном поло-

⁶⁰ Симић-Лазар, *op. cit.*, 28.

⁶¹ *Op. cit.*, 29. Сматрамо да је за проблем којим се бавимо у овом раду потребно указати на извесна тврђења Д. Симић-Лазар, која нису одржива. Тако, Д. Симић-Лазар сматра да деспот Стефан на свом каленићком портрету носи стему, cf. *op. cit.*, 27, што се не може прихватити као исправно, cf. С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XII до XV века*, Београд 1994, *passim* (са старијом литературом), те да је деспот, штавише, лишен ознака суверена, јер не носи жезло, cf. *op. cit.*, 29-30. Д. Симић-Лазар сматра да деспот десном руком држи модел храма, а да левом додирује траку лороса, што је, како нам изгледа, цитат Радојчића, *Портрети*, 70. Деспот је, међутим, на портрету приказан са свим уобичајеним инсигнијама, укључујући и дугачко крстолико жезло, које држи у левој руци, јер десном придржава ктиорски модел. Калк ктиорске композиције из Каленића са портретом деспота Стефана на коме се види жезло, објављен је у: Ђурић, *Друштво, држава и владар*, 24, цртеж 5 и Војводић, *op. cit.*, 73, цртеж 4. Владарски скиптар се, по правилу, носи у десној руци. Ипак, на појединим примерцима новца византијског цара Јована VII Палеолога, цар је приказан са жезлом у левој руци, што је могло бити последица његовог нижег положаја као савладара Манојла II, cf. С. Мешановић, *Јован VII Палеолог*, Београд 1996, 128, сл. 1-3 (са литературом).

⁶² Ј. Мавродинова, *Осѣанки ой сѣноуиси в цѣркѣваѣ ѣри Асенова крејосѣи*, *Известия на Института за искусствознание 10* (София 1967) 63-80; Еадем, *Сѣеннаѣа живоуис в Бѣлѣарѣа до края на XIV век*, София 1995, 60.

⁶³ А. Василиев, *Кѣиѣорски ѣорѣреѣи*, София 1960, 27-35; Е. Бакалова, *Бачковскаѣа косѣиница*, София 1977, 157-175, обр. 131-137; Мавродинова, *Стенната живоуис*, 61.

⁶⁴ С. Кисъов, *Бачковски манасѣир*, София 1990, 45.

⁶⁵ D. Panayotova, *Les portraits de Dolna Kamenica*, ЗРВИ XII (1970) 150-152; Мавродинова, *Стенната живоуис*, 54; Б. Живковић, *Доња Каменица. Цртежи фресака*, Београд 1987.

⁶⁶ Д. Војводић, *Портрети владара, црквених дострѣанственика и племића у наосу и припрати*, у: *Зидно сликар*

Сл. 5 Ктиторски портрети у Дечанима, до 1343.

Fig. 5 Portraits des ktitors à Dečani, avant 1343

жају како заједно носе сликани модел дечанског храма, што је ликовна транспозиција података изнетих у ктиторском натпису, исклесаном над јужним порталом, у коме се каже да је фра Вита из Котора дечанску цркву сазидео за краља Стефана Дечанског и краља Стефана Душана.⁶⁷ Слична ктиторска слика, коју прати и фрагментовани ктиторски натпис, налази се и у манастиру Бања код Прибоја, додуше на слоју живописа из XVI века.⁶⁸

Властела је у сличним ситуацијама двојног ктиторства природно преузимала идентичан иконографски шаблон, како то показују познати ктиторски портрети у Псаичи, на којима сликану представу задужбине истовремено носе кнез Паскач и севастократор Влатко (сл. 6).⁶⁹ Идентично иконографско решење представљају и ктиторски портрети у малој цркви Св. Николе у Рамаћи, где непознати свештеник и властелин, по свој прилици браћа, заједнички подносе ктиторски модел светом Николи на дар.⁷⁰

Према истом принципу заједничко ктиторство представљано је и међу ктиторима монасима, што се може видети на примеру ктиторске композиције у манастиру Ломници, где су 1607/8. године насликани монаси Генације и Акакије, како као ломнички ктитор заједно придржавају модел храма (сл. 7).⁷¹ Иста иконографска формула, којом се представљају заједнички ктитор, може се уочити и на низу хиландарских икона и графичких листова са ликовима Светога Саве и Светога Симеона Немање, који су на њима приказани као ктитор Хиландара.⁷²

У средњовековном сликарству постоје примери симболичног заједничког ношења модела задужбине, када ктиторима у чину подношења ктиторског дара Богородици и Христу помаже светитељ, који је обично њихов лични заштитник и имењак. Тако, у храму Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији модел храма Богородице заједнички приносе ктитор, српски архиепископ Данило II и његов лични патрон пророк Данило.⁷³ Слично

ство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 265-268, сл. 14. Такође, cf. Б. Тодић, *О неким пресликаним портретима у Дечанима*, Зборник Народног музеја XI-2 (1982) 55-66; G. Babić, *Les portraits de Dečani représentant ensemble Dečanski et Dušan*, у: *Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Београд 1989, 273-285, Фиг. 1; Д. Кораћ, *Канонизација Стефана Дечанског и промене на владарским портретима у Дечанима*, у: *ibidem*, 287-294.

⁶⁷ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 54, бр. 33; Б. Чигоја, *Филолошке напомене уз дечански натпис протомјатора фра Вите (1334-1335)*, Археографски прилози 9 (1987) 321-329.

⁶⁸ М. Шакота, *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја*, Саопштења РЗСКIX (1970) 23-25, сл. 4; В. Јовановић, *О једном ктиторском натпису у манастиру Бањи*, Зограф 4 (1972) 27-34; Томовић, *op. cit.*, 50-51, бр. 29; С. Ђурић, *Првобитни живопис у цркви Св. Николе у Бањи код Прибоја*, Саопштења РЗСК XVI (1984) 87-88, сл. 4. Занимљив пример који показује могуће варијанте начина приказивања владара-ктитора јесу свакако и ктиторски портрети у манастиру Матеичу, где на јужном зиду модел храма заједно носе царица Јелена и краљ Урош, док је цар Душан насликан на пиластру, одвојено од жене и сина, у уобичајеном владарском ставу, cf. Марјановић-Душанић, *op. cit.*, 59. Заједничко ктиторство, по свој прилици, приказују и ктиторски портрети у манастиру Градац (о целом проблему cf. Д. Поповић, *Српски владарски Гроб у средњем веку*, Београд 1992, 79-81). Такође, cf. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци 1927, 7071.

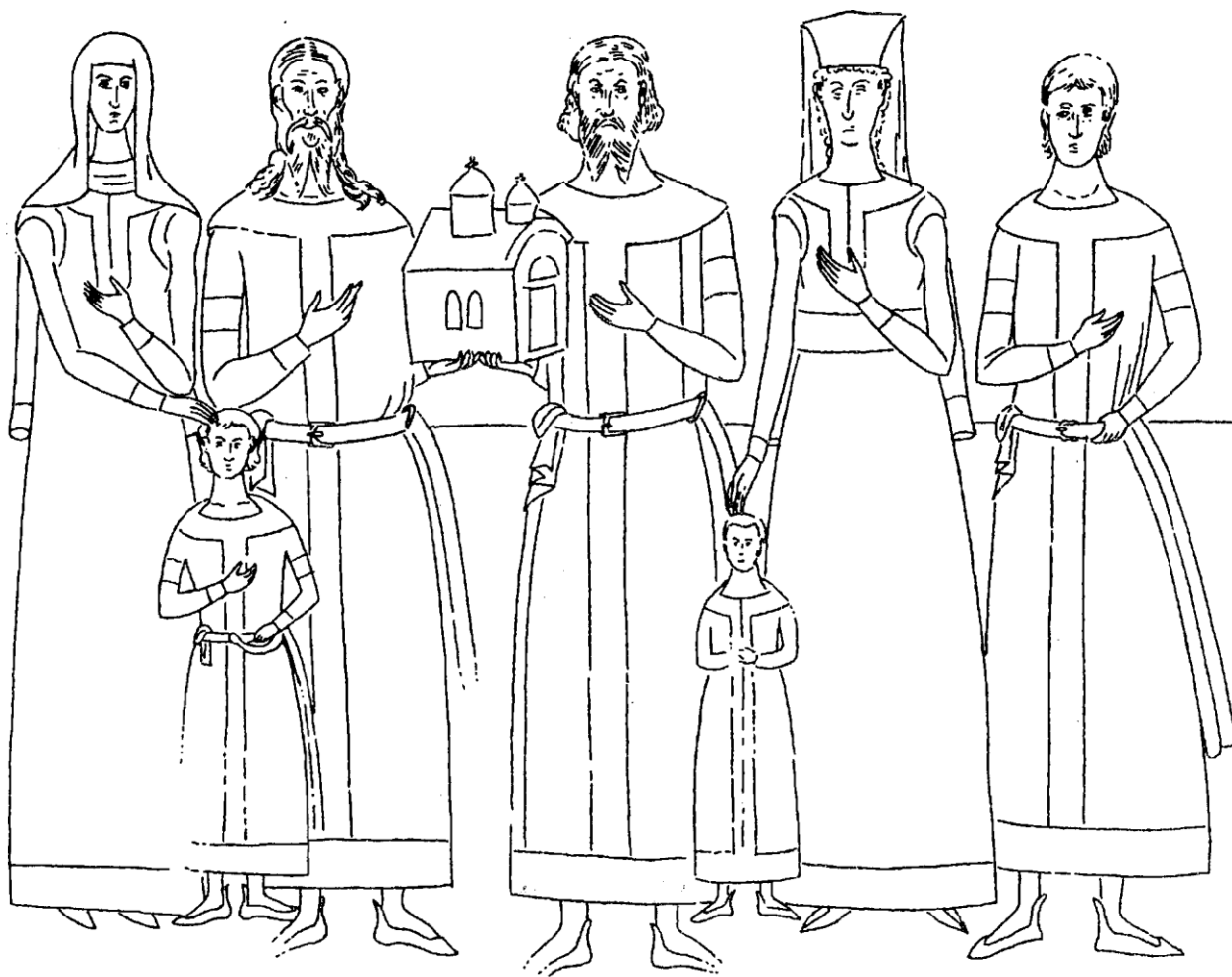
⁶⁹ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 117-119, 172-173, цртеж 36, сл. 21-24; Расолкоска-Николовска, *op. cit.*, 44-46, сл. 5-7. Рођачку везу између Паскача и Влатка у историјским изворима није могуће потврдити, тако да се сматра да њихово крвно сродство није морало бити услов да би заједнички подигли храм у Псаичи, cf. И. М. Ђорђевић, *О средњовековној цркви Светог Николе у Врању*, Врањски гласник XXVI-XXVII (1993/94), 34; Idem, *Зидно сликарство српске властеле*, 117-119, 172. Cf. Расолкоска-Николовска, *op. cit.*, 44, 46, где се инсистира на њиховом сродству.

⁷⁰ Б. Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, ЗЛУМС 4 (1968) 153-154, сл. 10.

⁷¹ С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, Нови Сад 1965, 179-181, сл. 104; М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690*, Београд 1984, 37, 39, сл. 5.

⁷² Д. Медаковић, *Историјске основе иконографије Св. Саве у XVII веку*, у: *Сава Немањић - Свети Сава. Историја и предање*, Београд 1979, 400, сл. 7, 8, 9, 10, 13.

⁷³ С. Ђирковић, В. Ј. Ђурић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 132, сл. 102; К. Валтер, *Значење портрета Данила II као ктитора у Богородичиној цркви у Пећи*, у: *Архиепископ Данило II и његово доба*, Београд 1991, 355-358.

Сл. 6 Ктиторски портрети у Псаџи, 1358-1360.

Fig. 6 Portraits des ktitors à Psača, 1358/60

Сл. 7 Ктиторски портрети у Ломници, 1607/8.

Fig. 7 Portraits des ktitors à Lomnica, 1607/8

томе, у чувеној пећинској цркви код Иваново у Бугарској, познатој као *Црквата*, пред Богородицом је насликан ктитор, бугарски цар Иван Александар, који заједно са светим Јованом, својим светитељем заштитником, носи сликани модел своје задужбине.⁷⁴

Да би се разумели каленићки портрети, који су могли бити изведени према истој схеми, потребно је указати на могуће директне иконографске паралеле које су, срећом, очуване у српском, бугарском и влашком зидном сликарству из средњег века. Недавно савршено очишћени ктиторски портрети у припрати католиконе манастира Кремиковци крај Софије (Бугарска), представљају веома упечатљиву аналогију за портрете из Каленића. На северном зиду припрате, под Христовим попрсјем, приказан је властелин Радивој са женом и двоје деце (која су насликана посмртно), у тренутку док модел кремиковског храма истовремено носи са софијским митрополитом Каливитом, а овога Христу препоручује свети Ђорђе, патрон манастира (сл. 8).⁷⁵

⁷⁴ Мавродинова, *Стеннаша живопис*, 63, обр. 94.

⁷⁵ A. Grabar, *La peinture en Bulgarie*, Paris 1928, 324, 334-335, fig. 43; К. Паскалева-Кабациева, *Църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир*, София 1980, 40-43, обр. 5; А.

Сл. 8 Ктиторски портрети
у Кремиковцима, 1493.

Fig. 8 Portraits des ktitors à
Kremikovci, 1493

Сасвим сличан пример представљао је и сада заувек ишчезли ктиторски портрет деспота Стефана Лазаревића, који се некада налазио на северном делу западног зида наоса у храму манастира Сисојевца. Срећом, од потпуног заборав портрет је сачувао Бранислав Вуловић, који је 1952. године⁷⁶ израдио калк још тада веома оштећене композиције.⁷⁷ На овом портрету је деспот Стефан, као и у Каленићу, био приказан како модел храма носи заједно са још једном личношћу, за коју истраживачи мисле да је могла бити монахдуховник Сисоје, по предању оснивач манастира (сл. 9).⁷⁸ Према подацима које преноси Вуловићев калк, чини се, међутим, да је деспот Стефан држао модел сисојевачког храма заједно са

Кирином, *Кѣишѣорскѣиѣи надѣис оѣи 1493. в Кремиковскѣиѣи манастир*, *Paleobulgarica* 13/2 (Софија 1989) 87–89.

⁷⁶ Б. Вуловић, *Раваница*, Саопштења РЗСР VII (1966) 79, 197, нап. 435 (овде аутор наглашава да више нема никаквих видљивих трагова ктиторске композиције).

⁷⁷ Калк је објављен у: Б. Вуловић, *Конзерваторске белешке са терена*, Зборник Архитектонског факултета IV, св. 3 (1957/58) 6, сл. 7. Сф. Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 76–77, нап. 42, где стоји да о портрету деспота Стефана у Сисојевцу није сачувана никаква документација.

⁷⁸ V. R. Petković, *La peinture serbe du Moyen âge II*, Beograd 1934, 61; 4. Марјановић, *Туприја, Параћин, Јагодина - историја и културни преглед I*, Темнишки зборник III (1936) 123–124; Петковић, *Преглед*, 297; Ђ. Стричевић, *Два*

Сл. 9 Киторски портрети у Сисојевцу, око 1415.

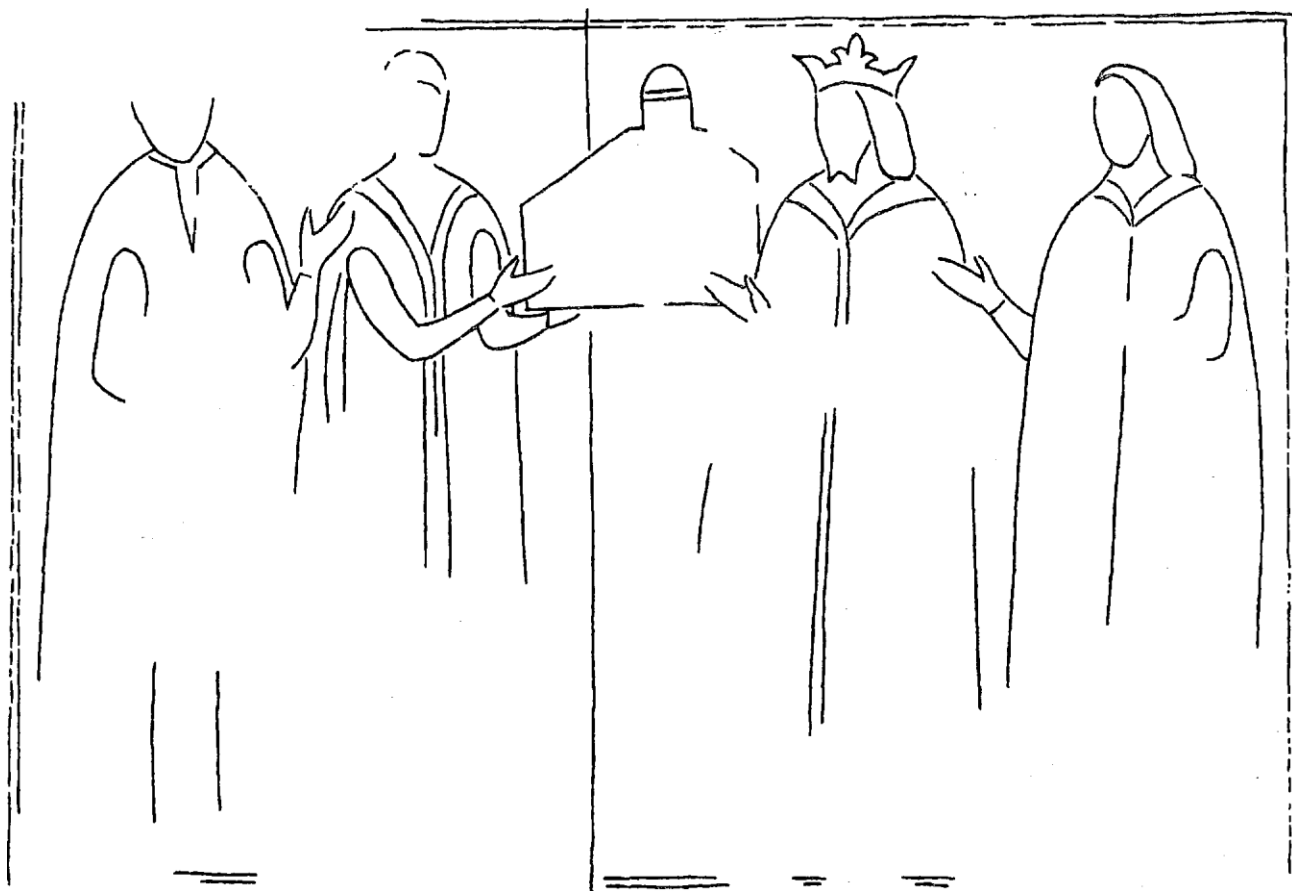
Fig. 9 Portraits des kitors à Sisojevac, vers 1415

обом која није била монах, већ, по свој прилици, хијереј.⁷⁹

Најдиректнију паралелу са каленићким ртретима представља киторска композиција у кви манастира Лапушње (источна Србија),

варијетета плана црква моравске архитектонске школе, Зборник радова Византолошког института (=ЗРВИ) III (1955) 218; С. Томић, Р. Николић, *Манастија. Историја -живопис*, Саопштења РЗСК VI (1964) 55, нап. 39; Ј. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедер-рево 1965, 200; В. Vulović, *Sisojevac*, *Enciklopedija likovnih umjetnosti* 4, Zagreb 1966, 212; Ђурић, *Византијске фреске*, 99; Б. Кнежевић, *Средњовековне цркве и манастири у долини Црнице*, ЗЛУМС 16 (1980) 232-233; А. Радовић, *Синаити и њихов значају животу Србије XIV и XV века*, у: *Манастир Раваница 1381-1981*, Београд 1981, 120. Сф. Р. Прокић, *Средњовековна архитектура Петрушке области*, Крагујевац 1986, 82, где се без аргументације износи претпоставка да су на ишчезлом портрету у Сисојевцу могли бити приказани као китори петрушки властелин Цреп и монах Сисоје. Сф. такође податак из писма раваничког архимандрита Рафаила митрополиту Михаилу из 1878. године, у коме се спомиње постојање портрета краља Стефана Првовенчаног и неименоване краљице у Сисојевцу, сф. С. Милеуснић, *Прилог прошлости манастира Сисојевца*, Гласник Друштва конзерватора Србије (= Гласник ДКС) 10 (1986) 119.

⁷⁹ На овај закључак указује пре свега постојање широке, вертикалне траке на прсима ове личности. Како је трака

Сл. 10 Киторски портрети у Лапушњи, 1510.

Fig. 10 Portraits des kitors à Lapušnja, 1510

задужбини угровлашког војводе Јована Радула и његовог племића, великог паркалаба и жупана Гергине.⁸⁰ Упркос великој испраности бојеног слоја, Бранка Кнежевић је успела да својевремено направи калк ктиторских портрета насликаних у западном травеју наоса (сл. 10).⁸¹ Захваљујући у потпуности сачуваном ктиторском натпису, као и многим историјским изворима о ктиторима, зна се да су храм Св. Николе у манастиру Лапушњи сазидали 1500/1. године, у вреке игумана јеромонаха Геласија, војвода Јован Радул, угровлашки господар, и велики паркалаб жупан Гергина, те да је храм живописан тек 1510. године, за време игумана јеромонаха Теодора, захваљујући труду кнеза Богоја, његове жене Маре и њихове деце.⁸² Сви ови подаци могу се уочити и на ктиторским портретима, који су због малих димензија зидова смештени делом на северном, а делом на западном зиду западног травеја. Према делимично сачуваним натписима, лако се идентификују на десној страни војвода Јован Радул, одевен у црвену одежду са медаљонима у којима су златни љиљани и с отвореном круном на глави, како десном руком придржава модел храма, док је на левој страни насликан кнез Богоје, захваљујући коме је 1510. године, дакле десет година после подизања манастира и након Радулове смрти (1508), Лапушња живописана.⁸³

По идентификацији Б. Кнежевић, војводу Радула и кнеза Богоја требало би да прате њихове супруге, војвоткиња Кателина и кнегиња Мара.⁸⁴ Међутим, док се у фигури која ступа иза кнеза заиста може препознати његова жена Мара, мишљења смо да иза војводе Радула није приказана војвоткиња Кателина, већ велики паркалаб жупан Гергина, један од лапушњанских ктитора. Веома испрани бојени слој портрета не дозвољава лако сагледавање насликаних облика, па ипак, у личности приказаној уздигнутих руку иза Јована Радула треба видети особу мушког а не женског пола. На овакав закључак указује пре свега то што на овом портрету нема никаквог покривала за главу.⁸⁵ Да Радулова жена није насликана крај њега говори и то што нема круне на њеној глави, без које жена владара, угро-влашког војводе, сигурно никад не би могла бити приказана на једном званичном, репрезентативном портрету. Најзад, крој одежде у којој је ова особа насликана одговара одежама Радула и Богоја, а не одежди Маре, која носи хаљину сличну одежди ктиторке у Кремиковцима. Према томе, иза Радула је насликан, по свој прилици, Гергина, који је, као и Радул, приказан са дугом косом.

Ктиторска композиција у Лапушњи објединила је у једној слици личности које су биле заслужне за подизање и живописање манастира, без обзира на то што у тренутку извођења зидног сликарства Јован Радул више није био међу живима. Имајући у виду у целини сачувани ктиторски натпис, јасно је да су на ктиторској композицији представљене све оне личности које се у тексту натписа поименично набрајају, а наведене су као

ктитори: Јован Радул, Гергина, Богоје и Мара. Како Радулова жена Кателина у ктиторском натпису није споменута, њен портрет очито не би ни требало тражити међу ликовима лапушњанских ктитора.

Побројане могуће иконографске паралеле показују да је за потпуно разумевање ктиторске композиције у манастиру Каленић примењено решење нужно сагледати са типолошког становишта. Према нашем мишљењу, не може постојати други разлог због кога је требало лик деспота Стефана Лазаревића придружити ктиторској композицији, и то тако што је деспот вероватно био приказан како носи ктиторски модел храма, осим оног на који смо већ указали: иконографска формула за двоструко ктиторство може да значи само да је и деспот Стефан, уз остале личности, био ктитор манастира Каленић. Сматрамо да се у

била украшена крупним крстастим мотивом, у њој се можда може препознати пре литургијски омофор него монашки анавал, с којим је могла бити представљена једино личност у рангу епископа, cf. Л. Мирковић, *Православна литургија*. Први општи део, Београд 1982, 60-61, 131-133. За изглед средњовековних омофора cf. Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд 1940, Т. XV, XVI; М. Ђоровић-Љубинковић. *Архијерејско одејаније непознатог рашког митрополита*, Зборник Народног музеја IV (1964) 289-304, сл. 12. Међутим, иако цртеж траке заиста подсећа на стварни изглед средњовековног омофора, чињеница је да су омофори сликани на фрескама другачије, као беле траке украшене издуженим црним крстовима. Стога се мотив медаљона с уписаним крстовима на Вуловићевом калку основако може везати за обрубне траке на архијерејском сакосу, које иначе карактеришу овај свечани епископски костим, за примере cf. Д. Милошевић, *Иконографија Светога Саве у средњем веку*, у: *Сава Немањић - Свети Сава. Историја и предање*, сл. 18, 31; Г. Суботић, *Иконографија Светога Саве у време турске власти*, у: *ibidem*, 346, Т. 7, 8. Осим тога, на Вуловићевом цртежу фигуре насликане са деспотом Стефаном може се запазити и карактеристичан гест њене десне руке, која би такође могла указивати на закључак да се ради о архијереју. Док десном руком придржава модел сисојевачке цркве, лева јој је подигнута у нивоу груди са стиснутом шаком, у којој се може назрети књига, односно јеванђеље, с којим се у средњовековном сликарству архијереји редовно приказују, cf. Ch. Walter, *Art and Ritual in the Byzantine Church*, London 1982, 32 et passim.

⁸⁰ Б. Кнежевић, *Ктитори Лапушње*, ЗЛУМС 7 (1971) 37-52; Eadem, *Натписи на камену из Лапушње*, ЗЛУМС 9 (1973), 243-252; Eadem, *Манастири у источној Србији по турским пописима из XV и XVI века*, ЗЛУМС 21 (1985) 312-315; Eadem, *Манастир Лапушња*, Саопштења РЗСК XVIII (1986) 83-112.

⁸¹ Кнежевић, *Ктитори Лапушње*, 48, сл. 6; Eadem, *Манастир Лапушња*, 110-112, сл. 22.

⁸² Кнежевић, *Манастир Лапушња*, 90.

⁸³ *Op. cit.*, 90-91.

⁸⁴ *Op. cit.*, 110.

⁸⁵ Познато је, наиме, да су у средњем веку жене без изузетка морале да носе на глави вео, мрежицу или мараму, цоју, капу или круну, па су и у монументалном и у минијатурном сликарству обавезно представљане покривене главе, cf. Б. Радојковић, *Накит код Срба*, Београд 1969, 26-40 et passim.

украшавању Каленића није поступио исто као када се осликавала Лапушња.

Поређења Каленића са Руденицом, где је између владара и његовог савладара, деспота Стефана и Вука, с једне стране, и ктиторског пара, властелина Вукашина и његове жене Вукосаве, с друге стране, начињена огромна хијерархијска разлика, не могу бити прихватљива, јер су ова два случаја у типолошком погледу сасвим различита.⁸⁶ У Руденици је евидентно да је ктиторски модел храма насликан у рукама деспота Стефана као владара, те да су властелин Вукашин и његова жена у натписима били означени као ктитори, али је евидентно и то да су димензије њихових портрета двоструко мање од оних владарских портрета, те да су ликови владара постављени одвојено од ликова властеле, на два различита зида.⁸⁷ Не може бити сумње да је оваквом иконографском схемом требало јасно указати на знатну хијерархијску разлику између владара и ситне властеле, што су Вукашин и Вукосава сигурно били. Исто тако, на овај је начин у Руденици представљено симболично додељивање права властелину да заснује задужбину на баштинској земљи, а портрет владара је у томе имао своју дубоко засновану идеолошко-правну позицију.⁸⁸

Знатно инструктивније поређење могло би се, међутим, извршити између Каленића и мале цркве манастира Јошанице, јер ова два споменика у градитељском погледу показују сасвим одређене аналогije. Наиме, у Јошаници портрете владара и ктитора такође налазимо у припрати, али су у јошаничкој цркви ктиторски портрети сасвим раздвојени од владарских; остаци фронталних фигура владарске породице поуздано су идентификовани на северном зиду припрате, док је бројна ктиторска породица насликана на јужном и делом на западном зиду припрате.⁸⁹ Оваква диспозиција историјских портрета потпуно је у складу с обичајем постављања ктиторских представа уз јужни зид, који је из Византије као програмско начело преузет и пренет и у фунерарну уметност средњовековне Србије.⁹⁰ Ктиторске портрете у Јошаници, међутим, прати и ктиторска гробница, откривена пред јужним зидом.⁹¹ Постављање ктиторских портрета у Каленићу на северни зид припрате представља, заправо, изузетак од убичајене праксе, па се тиме отварају нова питања у проучавању овог споменика, почев од оних која се тичу намене каленићког храма, до оних о евентуалним ктиторским сахрањивањима у цркви. Измештање ктиторских портрета на северни зид припрате, укључивање владара у ктиторску композицију, веома сведен простор западног травеја наоса као традиционалног фунерарног простора, те архитектонско решење јужног зида каленићке припрате с монументалним отвором (можда првобитно порталом)⁹² озбиљни су показатељи који би истраживача могли навести на претпоставку да у храму манастира Каленић можда није било припремано место за ктиторску гробницу. На сва ова питања, међутим, коначне

одговоре моћи ће да пружи тек нека будућа археолошка истраживања,⁹³ као и целовита проучавања каленићке архитектуре.

Из свега до сада реченог може се закључити да запис каленићког монаха Герасима, у коме се и деспот Стефан наводи као један од каленићких ктитора, треба имати у виду, иако је реч о секундарном историјском извору. У ствари, Герасимову забелешку само формално треба посматрати као запис, јер се у највећем делу овог текста налази садржај оштећених легенди крај каленићких портрета, које је Герасим у духу свог времена преформулисао. Заиста, његовој белешци недостаје све оно што карактерише записе као жанровску врсту, у њој нема ни монашког тона ни одговарајуће монашке фразеологије, већ се у њој налазе управо они елементи особени за натписе.⁹⁴

О деспоту Стефану као једном од ктитора Каленића могао би на посредан начин да говори и натпис којим је означен на свом портрету. Наиме, владарска интитулација на каленићком портрету

⁸⁶ Ђурић, *Друштво, држава и владар*, 22-23, 24-25, 27-29.

⁸⁷ В. калк Д. Тодоровића у: Ђурић, *Друштво, држава и владар*, 18, цртеж 1.

⁸⁸ О владарском портрету у храмовима cf. Т. Тарановски, *Историја српског права у немањихкој држави I*, Београд 1931, 26, 119-122, 133-134, 152. Такође, о праву на портрет у средњем веку, cf. В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, ПКИФ XXV (1925) 113-124; С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и у немањихкој Србији*, Глас Српске краљевске академије (= Глас СКА) CLVIII (1935) 81-132.

⁸⁹ Б. Цветковић, *Прилог најстаријој историји цркве у Јошаници*, Зограф 24 (1995) 71-74, сл. 3-5. Такође, cf. Б. Цветковић, *Уломци фреско-сликарства из манастира Јошанице*, Гласник ДКС 18 (1994) 98-100. О живопису Јошанице cf. новије радове S. Petković, *The Lives of Hermits in the Wall Paintings of the Katholikon of the Monastery at Jošanica*, у: *Byzantine East, Latin West. Art Historical Studies in Honor of Kurt Witzmann*, Princeton 1995, 289-295; Б. Цветковић, Т. Стародубцев, *Неколико запажања о фрескама доње зоне у манастиру Јошаници*, Саопштења XXVII-XXVIII (1995-96) 193-198.

⁹⁰ О томе исцрпно cf. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, 176-177 et passim.

⁹¹ Р. Прокић, *Конзерваторско-рестаураторски радови на архитектури манастира Јошанице*, Саопштења IX (1970) цртеж 1.

⁹² На унутрашњим странама бифоре на јужном зиду припрате постоје необични уседи, као могући трагови првобитних доватника јужног портала. И овом приликом се захваљујем колегиници Емилији Пејовић која ми је указала на ове податке. На могуће првобитно постојање јужног портала могли би да указују велике димензије бифоре и пресечени сокл на том месту.

⁹³ Ипак, треба истаћи, управо због сличности архитектонских решења Каленића и Велућа, да су у припрати манастира Велућа, уза северни зид на коме такође постоји галерија монументалних властеоских портрета, својевремено откривене гробнице; гробови су такође откривени и под портретима на западном зиду наоса, cf. М. Љубинковић, *Манастир Велуће*, Археолошки преглед 15 (1973) 122.

⁹⁴ Михаљчић, *op. cit.*, 46.

својом сведеношћу и краткоћом одступа од свих осталих интитулација и потписа деспота Стефана Лазаревића, сачуваних на његовим другим портретима, на повељама и преосталим печатима.⁹⁵ Чињеница да је у Каленићу означен само као *благочастиви деспот Стефан*, без уобичајених елемената званичног владарског титулисања (*у Христу Богу благоверни или милошћу Божијом господин деспот*) и без икаквих етничких одредница (*господин све земље српске и Поморју и подунавским странама*), може бити схваћена управо у контексту деспотовог ктиторства. Иако је деспот Стефан и у оквиру ктиторске композиције представљен као владар, по природи ствари је репертоар владарских атрибута морао бити у одређеној мери сведен, да би деспот могао бити приказан као један од манастирских оснивача. Како се то на идеалној реконструкцији ове композиције може видети (сл. 4), простора за исписивање натписа крај деспотове фигуре било је само с његове леве стране, јер су место на десној страни заузеле представе небеског сегмента, вероватно са Христовим попрсјем, и сликаног модела каленићког храма. Аналогно томе, натпис крај фигуре протовестијара Богдана из истих разлога се није могао налазити са његове леве стране, већ са десне, између Миличине и његове фигуре. Отуда је разумљиво што се почетак Миличиног натписа нашао сасвим лево, тик уз легенду исписану изнад фигуре Богдановог брата Петра, који је очигледно био нижи од свих осталих фигура.

Учешће деспота Стефана Лазаревића у подизању и украшавању манастира Каленић није, нажалост, потврђено у аутентичним писаним

изворима, јер оригинална повеља о оснивању манастира није сачувана, нити је у самом храму преостао ктиторски натпис који би о томе говорио. Деспотово ктиторство у Каленићу спомиње се једино у *Троношком родослову*, док се, на пример, међу задужбинама Стефана Лазаревића, које у његовој биографији наводи Константин Филозоф, Каленић не спомиње.⁹⁶ Ипак, иконо-графска формула ктиторске композиције, у којој се нашао и портрет деспота Стефана и у којој је он могао да носи модел храма заједно са протовестијаром Богданом, као једно типско решење, по нашем мишљењу, указује на закључак да су у зидању и осликавању каленићког храма морале учествовати све личности насликане на северном зиду припрате у Каленићу - протовестијар Богдан, његова жена Милица и брат Петар, те деспот Стефан Лазаревић.

⁹⁵ Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 65-78; F. Miclosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Viennae 1858, 251, 569-571; Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 218-221, 497, 752-753; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, Београд-Ср. Карловци 1929, 204-223; Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1961, 185-186; А. Соловјев, *Непозната повеља деспота Стефана Лазаревића Ватопеду*, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1-4 (1934) 477-484; Љ. Котарчић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића манастирима Тисмани и Водици*, *Археографски прилози* 9 (1987) 117-124; Марјановић-Душанић, *op. cit.*, 110.

⁹⁶ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989, 100-104.

Inscription de Gerasime et ktitors du monastère de Kalenić

BRANISLAV CVETKOVIĆ

L'inscription du moine Gerasime, gravée au-dessous du portrait du despote Etienne Lazarević à Kalenić et datant du XVIIIe siècle a donné lieu aux controverses dont le point central est constitué par la question de savoir qui a été le ktitor de ce monastère. Ce n'est pas seulement l'inscription du moine Gerasime qui a fait l'objet d'analyses détaillées faites par l'auteur, ce sont aussi les inscriptions subsistantes qui accompagnent les portraits de la composition de ktitor et que l'auteur confronte à l'inscription de Gerasime, celle-ci reprenant d'une certaine façon les informations fournies par les légendes. Ce faisant, l'auteur soumet à la critique la manière dont l'inscrip-

tion de Gerasime fut interprétée récemment par D. Simić-Lazar.

En plus des inscriptions subsistant à côté du portrait de Pierre, frère de Bogdan, et de celui du despote Etienne, l'auteur a porté son attention aux vestiges de la légende, jusque'ici inaperçus, qui accompagnent le portrait de Milica, épouse de Bogdan. C'est ce qui lui a permis de supposer les positions éventuelles des légendes disparues qui avaient figuré à côté des portraits de Bogdan, protovestiaire d'État, et de son épouse Milica, ainsi que le contenu probable de celles-ci. L'inscription accompagnant le portrait du despote Etienne (le pieux despote Etienne) est

la mieux conservée. Celle qui figure à côté de Pierre (Petar, frère de Bogdan) est également lisible, quoique légèrement endommagée.

Étant donné le mot du début qui est interrompu et suivi d'un tiret, la légende accompagnant Milica, épouse de Bogdan, peut être reconstituée comme *Dame Milica*, épouse du protovestiaire - interprétation suggérée par l'inscription de Gerasime, mais aussi autorisée par de nombreux exemples analogues. On pourrait en déduire que l'inscription accompagnant le portrait de Bogdan disait, selon toute apparence: Bogdan, protovestiaire d'Etat - ce qui peut être confirmé par l'inscription de Gerasime, ainsi que par maints analogues datant du moyen âge. En outre, la reconstitution théorique de la composition de ktitor montre que le peintre n'avait pas réservé assez de place aux légendes.

L'inscription de Gerasime, contenant plus d'informations que les légendes ne sauraient en renfermer, s'est révélée extrêmement importante comme source permettant d'établir et de contrôler le texte des légendes primitives. C'est précisément là la raison pour laquelle l'inscription a donné lieu à la discussion sur les ktitors de Kalenić. Étant donné que

Gerasime affirme la même chose que la Généalogie de Tronoša et la tradition des époques postérieures, c'est-à-dire que la fondation de Kalenić est à relier au despote Etienne, l'auteur du présent texte s'est demandé si ces assertions étaient légitimes. Faute de sources historiques directes, la composition de ktitor offre une base authentique permettant de résoudre ce problème. Sa structure insolite, réunissant les nobles et le souverain autour du modèle de l'église de Kalenić, détruit par la suite, constitue l'argument le plus probant susceptible d'expliquer la tradition qui voyait dans le despote un des fondateurs du monastère de Kalenić. De nombreux analogues confirment que le despote Etienne a pu être, lui aussi, fondateur de l'église de Kalenić en même temps que Bogdan et sa famille. Il n'y avait pas d'autres raisons pour lesquelles il aurait fallu représenter ensemble le souverain et le protovestiaire dans la composition de ktitor où ils tiennent ensemble le modèle peint de leur fondation commune et où le despote Etienne porte le sceptre de souverain à la main droite. La preuve la plus éclatante de la participation du souverain à la fondation de Kalenić, ce sont la richesse et la somptuosité de l'architecture de cette église, ses fresques et sa plastique ornementale.